

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Doelwit Den Haag? : complotconstructies en systeemhaat in Nederland 2000-2014

Buuren, J. van

Citation

Buuren, J. van. (2016, November 2). *Doelwit Den Haag? : complotconstructies en systeemhaat in Nederland 2000-2014*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/43818>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/43818>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/43818> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Buuren, Jelle van

Title: Doelwit Den Haag? : complotconstructies en systeemhaat in Nederland 2000-2014

Issue Date: 2016-11-02

6. Conclusie

*'Lekker verzet; het enige wat is verzet, zijn wat toetsen op een keyboard.'*⁶⁴⁴

*'Zij doen tenminste iets en komen achter hun toetsenborden vandaan. Wat dat betreft hebben ze meer lef dan alle reaguurders (inclusief moi) op GeenStijl bij elkaar. Nee, Nederland langzaam laten islamiseren terwijl je langs de zijlijn boze berichtjes op het internet plaatst, dat helpt! Als er in mei 1940 al internet en GS geweest was, dan had Nederland zich tegen de Duitse invasie 'verzet', door het open van heel veel boze topics in de social media en het fotoshoppen van Hitler.'*⁶⁴⁵

In dit slothoofdstuk zullen we op basis van het exploratieve, empirische onderzoek dat in de voorafgaande hoofdstukken is gepresenteerd, de onderzoeksvraag beantwoorden die ten grondslag lag aan dit onderzoek: *'In hoeverre bevorderen complotconstructies systeemhaat en in hoeverre gaat hier een risico voor de nationale veiligheid vanuit?'* Daartoe zullen we de belangrijkste elementen van de tussenconclusies uit de drie empirische hoofdstukken samenvatten. Voor de overzichtelijkheid zullen we beide deelvragen in de onderzoeksvraag afzonderlijk beantwoorden. Vervolgens zullen we in paragraaf 6.3 uitgebreider stilstaan bij de gevolgtrekkingen die we aan de conclusies kunnen verbinden en formuleren we een aantal verklaringen voor onze bevindingen. In paragraaf 6.4 bekijken we opnieuw het concept systeemhaat en construeren we als alternatieve conceptualisering een typologie van *systeemkritische posities*. In paragraaf 6.5 gaan we nader in op de vraag of langdurig geventileerd wantrouwen de democratische rechtsorde kan ondergraven. Vervolgens vatten we in paragraaf 6.6 een aantal beleidsconsequenties samen. Ten slotte doen we in paragraaf 6.7 een voorzet voor een onderzoeksagenda naar een aantal fenomenen die relevant zijn voor bestudering van actuele systeemkritische posities.

6.1 In hoeverre bevorderen complotconstructies systeemhaat?

In de literatuur zijn complotconstructies geconceptualiseerd als gecodeerde sociale kritieken die vraagtekens zetten bij het ethos en de legitimiteit van de politieke instituties en de epistemologische regulering in een samenleving. Daarbij fungeren complotconstructies als substituutideologieën en substituutreligies die het vacuüm opvullen dat traditionele betekenis- en zingevende ideologieën en religies achter

644 <http://www.klokkenluideronline.is/2013/11/zaak-vaatstra-als-ultiem-scheidsgerecht/>

645 'du Roi Soleil' in reactie op de dakbezetting van een moskee in Dordrecht door leden van Identitair Verzet. http://www.geenstijl.nl/mt/archieven/2015/12/breek_moskee_bezet_in_dordrech.html

hebben gelaten. Omdat complotconstructies weliswaar allen een vergelijkbare narratieve structuur hebben maar in de kern leeg zijn, fungeren ze als discursieve ruimtes die gevuld kunnen worden met een ratjetoe aan grieven en eisen onder de totaliserende en onwrikbare tegenstelling tussen een kwaadwillende elite en een geknecht volk. Door macht weer aan te wijzen en vriend en vijand te definiëren construeren complotconstructies een nieuwe antagonistische relatie.

Uit de empirische hoofdstukken blijkt dat de door ons onderzochte complotconstructies inderdaad grotendeels deze politieke en sociale functies vervulden. In de post-politieke Nederlandse constellatie die initieel onder de paarse kabinetten vorm kreeg, fungeerden complotconstructies als vluchthaven voor velerlei politiek en maatschappelijk ongenoegen dat buiten de geïnstitutionaliseerde politieke orde verklaard was. Het eclectische karakter van het discours dat in de door ons onderzochte complotgemeenschappen vorm kreeg werd bovendien gefaciliteerd door de als rizoom functionerende sociale media.

Binnen het complotdiscours voltrokken zich wel verschuivingen. Waar in eerste instantie in de complotconstructies rond de moord op Pim Fortuyn nog een tamelijk herkenbare (nieuw rechts-radical) politieke scheidslijn tussen links en rechts werd gearticuleerd, werden de pijlen allengs meer op het gehele politieke establishment en de politieke orde gericht. Daarmee verdichtte het wantrouwen en ongenoegen zich steeds meer tot systeemhaat: fundamentele weerzin, wantrouwen en woede tegen de hele politieke en maatschappelijke orde en de symbolen en vertegenwoordigers ervan. Niet langer werd alleen het links-rechts-schema gehanteerd; het onderscheid tussen links en rechts werd in toenemende mate geherdefinieerd als een bewuste poging van de machten achter de schermen om het volk te doen geloven dat er nog zoiets als een democratische keuze bestond. Een conglomeraat van vijanden verscheen op het toneel, bevolkt door het militair-industriële complex, Illuminati, veiligheidsdiensten, vrijmetselaars, de Oranjes, Bilderberg en de Nieuwe Wereldorde.

Een verklaring voor deze verschuiving ligt zowel in de opkomst van webfora die diverse complotconstructies tot hoofdbestanddeel van hun discours hadden, zoals *Want to Know*, *Argusoog*, *Boinnk*, *Wij worden Wakker* en *Boublog* als in de neergang van een aantal webfora die primair vanuit een nieuw rechts-radicaal gedachtegoed opereerden, zoals het *Forum voor de Vrijheid* en het *Pim Fortuyn Forum*. Zowel de opkomst van de meer algemene complotwebfora als de neergang van de nieuwe rechts-radical webfora vond ruwweg plaats in de periode 2007-2009. Dat wil overigens niet zeggen dat het nieuw rechts-radical gedachtegoed en de daarbinnen

plaatsvindende vermenging met complotconstructies niet meer in Nederland aanwezig is. Recent is er zowel op Twitter als op Facebook een heropleving van het gedachtegoed te traceren. Maar omdat deze laatste ontwikkelingen zich buiten het door ons onderzochte tijdsvak voltrokken, gaan we daar hier niet verder op in.

Een vergelijkbare ontwikkeling zien we terug in de Eurabia-complotconstructie en de complotconstructies rond Joris Demmink. Waar eerst vooral linkse politici en bestuurders werden aangevallen, of - in het geval van Demmink - een verwijt van klassenjustitie overheerste, verscheen gaandeweg een gezamenlijke maar diffuse vijand op het toneel die uit naam van de vrijheid van meningsuiting, de democratie en de beschaving bestreden diende te worden. Een eclectische mix van politieke signalen kenmerkte de digitale gemeenschappen. Daarmee kon systeemhaat ook gemakkelijk buiten de toch al niet scherp afgetekende oevers van het nieuw rechts-radicalisme treden. Specifieke kritiek vervloede met een meer algemene, ongerichte kritiek op het systeem, de overheid, de politici, of de Illuminati en de Nieuwe Wereldorde als alles overwoekerende machtsstructuren die het Kwaad vertegenwoordigden en samenspannen tegen het volk. De complotconstructies rond de moord op Fortuyn, Eurabia en Joris Demmink lieten echter ook raakvlakken zien met breder in de samenleving levend ongenoegen. Ongenoegen met de islam en migratie, ongenoegen met de Europese Unie, ongenoegen met de ongecontroleerde financiële systemen. Ongenoegen met wat in de literatuur is aangeduid als steeds autonomer opererende systemen die de burger het idee gaf dat zijn of haar stem er niet meer toe deed - en daar had de burger natuurlijk vaak ook gelijk in. Hoewel menig complotconstructie de grenzen van de verbeelding danig tart, staan ze niet los van bredere maatschappelijke ontwikkelingen en gevoelens van ongenoegen.

Het idee genegeerd te worden, buitenspel te staan, is een recept voor woede. Zoals Joost Niemöller het eens verwoordde: 'Ook woedende mensen kunnen leven met democratie. Maar niet met genegeerd worden.'⁶⁴⁶ Op paradoxale wijze vergroot de toegenomen mogelijkheid om de eigen stem te laten horen (via sociale media, maar ook doordat vrijwel elk regulier medium en elke organisatie voortdurend de 'stem van de burger' zegt te willen horen) de frustratie dat er doorgaans met die stem alsnog niets gebeurt - afgezien van korte hypes, waarin een organisatie of autoriteit in ieder geval symbolisch buigt voor de digitale stemmen indien ze maar luid genoeg worden uitgesproken. De vrijheid van meningsuiting werd de toetssteen voor de nieuwe politieke correctheid en werd uitbundig gevierd om maar niet het verwijt te krijgen 'oude'

646 Joost Niemöller: <http://www.dagelijksestandaard.nl/2011/02/het-verraad-van-bolkestein>

politiek correcte censuur te bedrijven. Elke mening telde voortaan mee, elke mening was even waardevol. De ongeremde vrijheid van meningsuiting bleek echter een slecht helende balsem voor de gekrenkte ziel. Enige verwarring bleek te bestaan over het verschil tussen het recht op vrijheid van meningsuiting en het direct in beleid omzetten van deze meningen. Volgens Jos van der Lans (2005) organiseerde dit proces zijn eigen cynisme. Omdat er niet geluisterd werd, werd er nog harder geschreeuwd en gescholden en liepen de frustraties verder op. Het idee dat er dus wel machten achter de schermen actief moeten zijn krijgt op die manier ook meer logica en aantrekkingskracht - waarom zou er anders niet geluisterd worden?

Cruciaal in zowel de complotconstructies als in het breder levende maatschappelijk ongenoegen is het idee door zowel vijanden van binnen als van buiten bedreigd te worden. De dreiging van buiten die de complotconstructies articuleerden, appelleerde aan een algemeen gevoel van bedreiging van culturele eigenheid en identiteit en uitlevering aan een vijand van buitenaf. De complotconstructies rond de islam en Eurabië - 'ons is niets gevraagd, het is ons opgedrongen door machten met een geheime agenda' - liepen naadloos over in een algemenere complotconstructie over de Europese Unie: de EUSSR of het Vierde Rijk. De complotconstructies borduurden daarbij succesvol verder op het idee van miskennis door een vijand te lokaliseren en schuld te attribueren: het zijn *anderen* die schuldig zijn aan de miserabele situatie.

De dreiging van binnenuit kreeg twee dimensies: de gewone burger werd zowel bedreigd en misbruikt door een onaantastbare globale elite van bovenaf, als door migranten van onderaf - de klassieke vijfde colonne. Het voornaamste verwijt aan de autoriteiten was dat ze in plaats van de burger tegen deze bedreigingen te beschermen, partij koos voor de 'uitvreter' van boven en beneden. De metafoor van de 'hardwerkende Nederlander' is in feite de *mainstream*-vertaling van het idee dat de gewone Nederlander speelbal is van parasitaire krachten van onderop en bovenaf. In de Amerikaanse literatuur wordt deze tendens 'producerism' genoemd: een politieke ideologie die de blanke middenklasse aan zich probeert te binden door hun productiviteit te bewieroken en in contrast te plaatsten met de 'onproductieve' bankiers en speculanten van boven, en de minderheden van onder. Complotconstructies en rechts-populisme verbinden zich in deze stroming (Berlet en Lyons 2000).

Vanaf 2008 zouden de bankencrisis, maar ook allerlei overheidsmaatregelen die door de digitale gemeenschappen werden geïnterpreteerd als instrumenten van de controlestaat, ingevoegd en opgezogen worden in de complotconstructies. Maar ook kleinere stenen des aanstoets konden via het culturele script van complotconstruc-

ties van betekenis worden voorzien. Complotconstructies werken zo als een harmonisch model. Ze lenen zich niet alleen voor een uitbreiding naar steeds grotere, machtigere en duistere wereldnetwerken, maar ook voor een verkleining van het haatobject. Bureau Jeugdzorg was bijvoorbeeld een gewild haatobject binnen de digitale complotgemeenschappen rond de zaak-Demmink.

Complotconstructies bleken tevens te fungeren als substituuireligie. Spiritualiteit, christelijk Einde-der-Tijd-denken en satanisme deden hun intrede in de digitale complotgemeenschappen met de komst vanaf ongeveer 2008-2009 van webfora die 'conspirituality' articuleerden. De 'machten achter de schermen' werden in de context van het christelijke denken geplaatst en als het werk van de Duivel gearticuleerd. In spirituele interpretaties werden de kwade machten in een discours geplaatst van negatieve energieën, kosmische veranderingen of buitenaardse interventies. Maar ook machten achter de schermen die in meer wereldse interpretaties als bijvoorbeeld de Nieuwe Wereldorde werden gedefinieerd, konden makkelijk in het religieuze discours worden getrokken via het toevoegsel de 'satanische' NWO, of in het spirituele discours door de NWO voor te stellen als bevolkt door 'reptielachtigen' of 'koudbloedige entiteiten'. Naast ongenoegen met de post-politieke constellatie openbaarde zich zo via de complotconstructies ook een zingevingscrisis.

Het onderliggende fundament dat de complotgemeenschappen met elkaar verbond en de aantrekkingskracht die het op zeer uiteenlopende individuen uitoefende, bleef het diepe wantrouwen en de weerzin tegen de elite in Nederland en het politieke systeem, op zowel nationaal als Europees niveau. Het onderscheid dat vaak gemaakt wordt in de literatuur over politieke legitimiteit tussen enerzijds gezagsdragers en anderzijds de politieke instituties en het democratische bestel blijkt in werkelijkheid vloeibaar. Samenvattend stellen we dat complotconstructies een belangrijke rol spelen in de opkomst van het verschijnsel systeemhaat. Onvrede en ongenoegen verdichten zich via complotconstructies tot systeemhaat. Systeemhaat aangedreven door complotconstructies reflecteert daarmee de post-politieke constellatie van Nederland. Complotconstructies vormen door hun eclectische signatuur en een aantrekkelijk binair schema van goed en fout zowel een substituuideologie als een substituuireligie die identiteit, zingeving en verklaring biedt voor een eclectische soep aan maatschappelijke en persoonlijke grieven die niet langer een vertaling konden vinden in de politieke en sociale instituties, kanalen en organisaties die vanaf de jaren negentig verbrokkelden en, grotendeels van hun inhoud en functie ontdaan, voortleefden als simulacra van het politieke.

Sociale media faciliteerden deze ontwikkeling op meerdere manieren. Doordat de poortwachtersfunctie die de traditionele media vervullen geen opgeld doet in de digitale wereld was het eenvoudiger om zowel complotconstructies te verspreiden als er kennis van te nemen. Tegelijkertijd fungeerden de webfora als virtuele huiskamers waarin de deelnemers een clubgevoel konden ontwikkelen en voortdurend in het eigen gelijk werden bevestigd. Dat is op zich geen nieuw verschijnsel - mensen worden liever bevestigd in wat ze toch al dachten, dan dat ze hun wereldbeeld op de proef laten stellen door kritische, afwijkende meningen. Maar de sociale media hebben dit fenomeen wel naar een hoger plan getild.

De opkomst van populistische partijen en populistische politiek faciliteerden eveneens complotconstructies die zich tegen het systeem richtten. De overeenkomsten tussen complotdenken en populisme zijn al in het theoretisch hoofdstuk aangestipt. Essentieel is dat populistische partijen zich tegenover het politieke systeem plaatsen en zich positioneren als enige echte oppositiepartij. Daarnaast reflecteren ze inhoudelijk veel thema's die ook in de complotgemeenschappen leven - identiteit, nationaliteit, tegen de Europese Unie, immigratie, multiculturele samenleving en vluchtelingen, de financiële wereld maar bovenal afkeer tegen, en wantrouwen in 'het establishment', 'de' politiek of 'de' machthebbers. Ook dragen ze de belofte uit dat er geen 'wicked problems' zijn, maar dat er eenduidige oorzaken en dus eenduidige en eenvoudige oplossingen zijn voor alle stenen des aanstoots die delen van de bevolking percipiëren.

6.2. Risico's voor de nationale veiligheid

In de inleiding hebben we een aantal verwachtingen uit de literatuur opgevoerd over de mogelijke risico's voor de nationale veiligheid die uit door complotconstructies aangedreven systeemhaat zouden kunnen voortvloeien. In de literatuur wordt complotconstructies en daaruit voortvloeiende systeemhaat een gewelddadig potentieel toegedicht. De harde scheiding die in complotconstructies tussen 'wij' en 'zij' wordt geconstrueerd, de dehumanisering van de vijand, de gewelddadige taal en het gevoel van een existentiële bedreiging - al dan niet gemengd met Einde-der-Tijden-fantasieën - zouden de weg naar geweld openen. In onze empirische hoofdstukken zijn we deze elementen volop tegengekomen.

Maar het veronderstelde effect - geweld - hebben we veel minder aangetroffen. Bovendien valt bij de meeste gewelddaden geen haarzuivere of eenduidige relatie te

leggen tussen complotconstructies, systeemhaat en geweld. Het meest duidelijke incident betrof de in India gepleegde moord op een Britse toeriste door oud-lijsttrekker Richard de W. van de Centrumdemocraten. Hij zag de toeriste aan voor een AIVD-agente. De W. besteedde zowel op Facebook als Youtube volop aandacht aan Joris Demmink en de Bilderberg-organisatie. De W. stond onder behandeling voor achtervolgingswanen. De actie van Karst Tate tegen de koninklijke familie kwam waarschijnlijk voort uit een 'afkeer tegen alles', en waarschijnlijk uit een meer gerichte haat tegen de monarchie als symbool van een verachtelijk maatschappelijk systeem of als kristallisatiepunt van persoonlijke diffuse grieven. De schietpartij van Tristan van der Vlis op willekeurige bezoekers van een winkelcentrum in Alphen aan den Rijn kwam voort uit een mengeling van mentale problemen, een religieuze fixatie en fascinatie voor geweld, rampen, pandemieën, hongersnoden en het Einde-der-Tijden. Het vierde gewelddadige voorbeeld is de moord op Els Borst door Bart van U.⁶⁴⁷ Hij werd gedreven door complotconstructies over een nakende islamitische aanslag in Nederland en meende bovendien persoonlijk doelwit te zijn. De autoriteiten zouden niet in staat zijn of bereid zijn hem te beschermen. Maar bij al deze voorbeelden geldt dat een mix van grieven, persoonlijke problemen, soms mentale problemen en contextfactoren een rol speelt - complotdenken leidend tot systeemhaat kan niet eenvoudig uitgeroepen worden tot het dominante mechanisme dat in deze voorbeelden het geweld verklaart.

6.2.1 Maatschappelijke onlusten

Grootschalige onlusten gebaseerd op systeemhaat deden zich in Nederland niet voor. Het lukte de complotgemeenschappen vrijwel nooit om de digitale aanhang de straat op te krijgen, voor zover dat überhaupt al werd geprobeerd. Mobilisatie vanuit extreemrechtse en nieuw rechts-radicalen hoek was niet bepaald indrukwekkend te noemen; bovendien vielen de initiatieven al snel weer uiteen door onderlinge ruzies. De digitale complotgemeenschappen waarin Joris Demmink figureerde wisten een drietal demonstraties te organiseren, ook al waren daar de aantallen niet bijzonder indrukwekkend: rond de honderd mensen. Daarnaast waren er soms kleine manifestaties op straat of tijdens rechtszaken, vooral geïnstigeerd door Micha Kat. Soms waren er wat ongeregelde heden bij manifestaties op straat, maar ook dat bleef beperkt tot wat duw- en trekwerk, een charge van de ME en een paar arrestaties.

⁶⁴⁷ Bart van U. werd in april 2016 veroordeeld tot tbs met dwangverpleging. Van U. verklaarde dat hij Borst in 'opdracht van God' had gedood om haar euthanasiebeleid. Zie: <http://www.nrc.nl/nieuws/2016/04/13/tbs-voor-bart-van-u-voor-doodslag-els-borst-en-zus-a1407951>

Wat wel een relatief nieuwe trend is, is dat complotconstructies hun ingang vinden bij zich nieuw formerende sociale protestbewegingen die zich vooral richten tegen het sociaaleconomische beleid van de huidige regering. Op 1 mei 2014 demonstreerden bijvoorbeeld zo'n honderd mensen onder het vaandel van de *Contra Club* in Den Haag tegen de regering. In de demonstratie liepen mensen mee die de taal bezigden die we kennen uit de complotgemeenschappen: premier Rutte en andere politici waren geen mensen, maar reptielen of koudbloedigen.⁶⁴⁸ Uit de leuzen op de demonstratie, maar ook uit de inhoud van de onderliggende Facebookpagina's, bleek een sterke invloed van allerlei complotconstructies. Oproepen tot solidariteit met sociaal zwakkeren wisselden zich af met verhalen tegen kindermisbruik; het neerschieten van de MH17 was een *false flag*-operatie; het ebola-virus paste in de depopulatieagenda van de Nieuwe Wereldorde.⁶⁴⁹ Zowel nieuw rechts-radicalisme (*De Nieuwe Realist*, *De Dagelijkse Standaard*), libertarisme (*De Vrijspreker*), complotdenken (*Bovendien*, *Want to Know*, *Klokkenluideronline*), als de beweging van soevereine mensen vulden de pagina's. Ook werd doorgelinkt naar *Fubar*, een relatief nieuw webforum dat sterk anti-links en anti-islam is en ook prominent aandacht aan Demmink geeft.⁶⁵⁰ Ruim 1.100 mensen ondersteunden op Facebook de *ContraClub*.

Eind 2014 werd vanuit deels dezelfde groeperingen in Den Haag een demonstratie georganiseerd onder het motto *Break the System*. Ditmaal kwamen er bijna duizend mensen op af. Sociaal-politieke grieven voerden de boventoon, maar de organisatie had ook als gastspreker Micha Kat uitgenodigd. Toen een deel van de demonstranten naar het Binnenhof wilde optrekken greep de ME in en ontstonden er wat rellen. Deelnemers aan de demonstratie reageerden boos. 'Dit kabinet is de vijand van het volk, ze zijn dictatoriaal en buiten eigen bevolking uit. Wij mogen verrekken van Den Haag en dat terwijl ze wel heel goed voor zichzelf zorgen. Het zijn gewoon criminelen.' 'Olaf Ramakers' schreef: 'Wij als Nederlander mogen niks meer. Alleen als je buitenlander bent mag je alles doen wat je wilt en zeggen wat je wilt.'⁶⁵¹ Op Facebook omschrijft *Break the System* zich als een politieke actiegroep die 'noch links, noch rechts' is en actie voert 'voor het volk en de spreekbuis van het volk wil zijn'.⁶⁵² De Facebook-pagina van *Break the System* is inmiddels door ruim 18.000 mensen

648 <http://www.youtube.com/watch?v=uEsa2YG4GJM>

649 <https://nl-nl.facebook.com/contracubactiegroep>; <http://www.contraclub.nl>

650 <http://fubarfubar.blogspot.nl/>; later omgezet naar <http://fubar.mobi/>

651 <http://www.rtlnieuws.nl/nieuws/binnenland/burgemeester-maakte-einde-aan-demonstratie-break-system>

652 Zie <https://www.facebook.com/breakthesystem> en www.breakthesystem.nl

leuk bevonden.⁶⁵³ Hier laat zich wel de functie van complotconstructies als substituut-ideologie terugzien, maar ook hier kan geen eenduidige lijn worden getrokken tussen complotconstructies, systeemhaat en geweld - in dit geval op straat.

6.2.2 Bedreigingen

Uit het empirisch onderzoek blijkt dat de actieve manifestaties van systeemhaat zich vooral materialiseerden in digitaal geuite bedreigingen. Soms gaat het om algemene bedreigingen gericht aan een diversiteit van gezagsdragers of het systeem, soms gaat het om specifiek tegen individuen geuite digitale bedreigingen. Een deel van de bedreigingen is afkomstig van eenlingen die met mentale problemen kampen; bij anderen staan persoonlijke grieven en problemen op de voorgrond; weer anderen lijken meer politiek-ideologisch gemotiveerd te zijn. Voor zover bekend zijn de geuite bedreigingen niet omgezet in daden, ook niet in een voorbereidend stadium.

De impact van (doods)bedreigingen op gezagsdragers kan echter groot zijn, ook al blijft het bij dreigen. Verschillende politici en bestuurders zijn met hun werk gestopt; anderen worden incidenteel of structureel beveiligd; weer anderen zien het als een vervelende bijkomstigheid van hun werk en negeren het zo veel mogelijk. Daarbij moet worden aangetekend dat het uiten van (doods)bedreigingen bepaald niet voorbehouden is aan systeemhaters; evenmin zijn het slechts gezagsdragers die object van bedreiging zijn. Het kan zo'n beetje iedereen overkomen, zo leert bijvoorbeeld de website 'doodsbedreigingen'.⁶⁵⁴ De website verzamelde in een periode van anderhalf jaar (2013-2015) bijvoorbeeld meer dan 5.000 doodsbedreigingen die op Twitter geplaatst waren.

Verder moet in het oog worden gehouden dat de sociale media hebben geleid tot een uitvergroting en vergrote toegankelijkheid van de publieke discursieve ruimte en een premie op impulsiviteit in zich dragen. Waar vroeger politieke haat alleen hoorbaar en zichtbaar was voor de medestamgasten, of de familie en burens rond de barbecue, kan tegenwoordig iedereen met een internetaansluiting zijn grieven direct en impulsief aan een in principe onbeperkt publiek kenbaar maken, zonder eerst naar papier,

653 <https://www.facebook.com/breakthesystem>. Zie ook de website <http://www.breakthesystem.nl/>

654 Op de twittersite doodsbedreigingen (<https://twitter.com/doodsbedreiging>) worden dagelijks de verse doodsbedreigingen verzameld. Als deze uitingen serieus zouden zijn, zou er inmiddels een dramatische stijging in de moordstatistieken zichtbaar moeten zijn, hetgeen niet het geval is. Bovendien zou er dan ook geen bouwcrisis in Nederland zijn, want heel bouwend Nederland zou voortdurend bezig zijn de scholen te herstellen die in brand zijn gestoken of opgeblazen, al dan niet met het ontzielde lichaam van een leraar of lerares erin.

pen, adres, enveloppe en postzegel te hoeven zoeken. En omgekeerd kan iedereen daar kennis van nemen, en op een idee worden gebracht. Digitaal bedreigen is daarmee sterk cultureel geritualiseerd.

6.2.3 Passieve systeemhaat

Een tweede categorie van 'daden' die een bedreiging voor de nationale veiligheid kan vormen werd in de inleiding omschreven als 'anti-integratief radicalisme' of passieve systeemhaat: personen of groeperingen die zich afzijdig houden van de maatschappij, soms gepaard gaand met het verketteren van andere groeperingen of het streven naar een parallelle samenleving. In de digitale gemeenschappen is een tendens te ontwaren die neerkomt op terugtrekking uit het systeem in combinatie met de nadruk op individuele bevrijding en verlichting. Het post-politieke karakter van systeemhaat uit zich in die zin ook in de volstrekt weggeslagen hoop dat traditionele manieren van politiek bedrijven of actievoeren nog een perspectief op verandering of bevrijding in zich dragen. De idee van een maatschappelijk perspectief op verandering, of een maatschappelijke verankering van verzet, is gaandeweg ingeruild voor een, meestal individuele, terugtrekking uit het systeem - geestelijk of fysiek. 'Interne migratie' - het je zover mogelijk terugtrekken uit het systeem, of de 'Matrix' - is momenteel een sterke tendens in de onderzochte digitale gemeenschappen. Het gaat bovenal om een individuele 'geestelijke strijd'. Het is een ten diepste spiritueel verlangen naar zingeving, verlichting en een radicaal andere, vredige wereld dat de digitale complotgemeenschappen doordrenkt. In hoofdstuk twee benoemden we dit als 'conspirituality' (Ward en Vaos 2011). Het harde politieke cynisme dat uit veel complotconstructies spreekt, vermengt zich met spiritueel optimisme gericht op maatschappelijke en individuele transformatie. De 'duistere krachten' waarvan vermoed wordt dat ze achter staatsgrepen, oorlogen, hongersnood, terrorisme en vernietiging zitten, kunnen ondanks hun ogenschijnlijk onaantastbare macht verslagen worden door positivisme, nieuwe bewustzijnsvormen, spirituele kracht en kosmische energie.

Hoezeer 'het systeem' in woord ook wordt aangevallen en gedelegeitmeerd en vertegenwoordigers ervan gedehumaniseerd, een defensief verlangen naar interne migratie is vaak sterker dan een offensieve mentaliteit. Maar getalsmatig lijkt het hier om een vooralsnog marginaal verschijnsel te gaan en moet het gevaar dat ervan uitgaat niet overdreven worden. Het politieke bestel heeft in de ogen van de deelnemers in de digitale gemeenschappen afgedaan, maar een politiek of maatschappelijk alternatief is niet voorhanden. Wat rest is fundamentele, maar tegelijk diffuse en vooral

machteloze weerzin, wantrouwen en woede tegen het systeem. Maar bovenal en paradoxaal genoeg sluit het zich afkeren van het systeem goed aan bij het neoliberale discours waarin burgers voortdurend te horen krijgen dat ze vooral niet te veel naar de overheid en de politiek moeten kijken en het zelf maar moeten zien te redden in de ‘participatiesamenleving’. Ook de nadruk op individuele bevrijding en verlichting reflecteert maatschappelijke veranderingen. De idee van maatschappelijke maakbaarheid is immers ingeruild voor een discours van individuele maakbaarheid.

6.2.4 Gewelddadige acties van eenlingen

Het grootste risico voor de nationale veiligheid lijkt te liggen in individuen die gedreven door persoonlijke grieven en mentale problemen en gevoed door een haatdragend discours tegen alles wat met ‘het systeem’ heeft te maken tot geweld overgaan, al dan niet als wraak voor aangedaan leed of als vorm van zelfrealisering. De vier hierboven aangehaalde voorbeelden van gewelddadige incidenten komen allen op het conto van eenlingen. Uit reacties van deelnemers in de digitale complotgemeenschappen blijkt bovendien dat een aantal individuen zich met de rug tegen de muur voelt staan: in hun perceptie zijn ze ‘kapotgemaakt’ door de overheid of instanties, of aan hun lot overgelaten. Sommigen speculeren over zelfmoord, anderen dreigen dat ze een ‘nieuwe Tristan’ zullen worden, soms zijn er hints te lezen dat individuen overwogen hebben geweld te gebruiken.

Daarbij spelen de complotconstructies in de digitale gemeenschappen wel een bijzondere rol, zonder ze tot allesverklarende factor uit te roepen. Ten eerste lenen complotconstructies zich goed voor invoeging van gepersonaliseerde grieven. Uit egodocumenten die bijvoorbeeld in de digitale complotgemeenschappen rond Demink te vinden zijn, blijkt dat persoonlijke strijd met de autoriteiten voor veel individuen een belangrijke drijfveer was om zich met de digitale complotgemeenschappen te engageren. Klein begonnen conflicten werden gesystematiseerd tot een algemene woede tegen het systeem en via complotconstructies ingedikt tot een hermetische systeemhaat. De complotgemeenschappen legitimeerden dergelijke gepersonaliseerde woede en haat en kunnen individuen de idee geven door velen ondersteund te worden en niet alleen te staan. Bovendien meent een aantal individuen ook persoonlijk in gevaar te zijn: de machten achter de schermen zouden hen kapot willen maken, vervolgen, arresteren, psychiatriseren of zelfs vermoorden.

Ten tweede geven de digitale complotgemeenschappen ruim baan aan individuen

waarvan met enige zekerheid gezegd kan worden dat mentale problemen hen niet vreemd waren. Niet alleen omdat een zekere vorm van paranoia gewoon was in de gemeenschappen en interpretaties van de werkelijkheid die enige standaarddeviaties verwijderd zijn van wat doorgaans tot de arena der plausibiliteit wordt gerekend niet ongewoon waren; maar ook door de cruciale rol die de vrijheid der meningsuiting speelde: het buiten de orde verklaren van meningen was eigenlijk geen optie. Maar het zou een vergissing zijn om iedereen die zich met complotconstructies bezighoudt weg te zetten als 'gekken'. Ook hier gaat het slechts om een zeer kleine minderheid.

Tot nu toe gaat het om incidenten en niet om een trend. In die zin moet het risico niet overdreven worden. Nederland staat niet bol van de tikkende tijdbommen die elk moment af kunnen gaan. Problematischer vanuit het perspectief van veiligheidsorganisaties lijkt de hoge mate van onvoorspelbaarheid die van systeemhaat uitgaat en de vervagende grenzen tussen politiek of religieus gemotiveerde individuele gewelddadigheden, door mentale stoornissen aangedreven gewelddaden, *spree shootings* of spontaan geweld tegen overheidsfunctionarissen of medeburgers. Een gekrenkt individu dat - al dan niet onder invloed van psychosociale problemen - de idee heeft over het hoofd te worden gezien of te zijn miskend, verhaalt zijn gepersonaliseerde woede, rancune en frustraties op een vertegenwoordiger of symbool van het systeem of willekeurig op 'de' samenleving en verschaft zich daarmee tevens een toegangskaartje tot de geschiedenisboeken - al dan niet ingebed in een van internet geplukt soort van politiek verhaal. Wraaklust en paranoia gebaseerd op diffuse woede kunnen alle kanten opgaan. Dat betekent ook dat geweld zich tegen 'de' samenleving kan richten waarbij willekeurige burgers het slachtoffer worden en dat niet alleen het 'systeem' zoals in dit proefschrift opgevat - gezagsdragers, instituties en symbolen - doelwit kan vormen.

Dat is niet alleen voor veiligheidsorganisaties problematisch. Ook voor wetenschappelijke onderzoekers is het niet eenvoudig om dergelijke gewelddaden te onderzoeken, te verklaren of te duiden. De dodelijke rit van Karst Tate blijft bijvoorbeeld grotendeels in raadselen omhuld. Dat heeft uiteraard ook gevolgen voor de betekenis die de samenleving aan dergelijke incidenten kan geven. Hoewel betekenisgeving nooit een neutraal, objectief proces inhoudt, zijn gewelddaden als die van Karst Tate buitengewoon moeilijk te plaatsen en te verklaren.

6.3 Verklaringen voor het geringe risico voor de nationale veiligheid

Elke aanslag is er één te veel en bedreigingen, ook al is het niet meer dan een ritueel, kunnen een grote impact hebben op gezagsdragers en daarmee het politieke proces en zijn dus een onwenselijk verschijnsel. Maar als de daadwerkelijke, fysieke manifestaties van systeemhaat afgezet worden tegen de vloedgolf van haat en gewelddadige taal die te vinden is in de digitale gemeenschappen, gaapt er toch wel een kloof. De in de literatuur veronderstelde mechanismen over de gewelddadige doorvertaling van door complotconstructies aangedreven systeemhaat blijken in de praktijk minder werkzaam te zijn. Hoe valt dat te verklaren?

6.3.1 Eclectisch karakter van systeemhaat

Het eclectische karakter van door complotconstructies aangedreven systeemhaat maakt enerzijds dat systeemhaat eenvoudig gevuld kan worden met allerlei betekenissen en invullingen, maatschappelijke grieven en persoonlijke grieven. Dat maakt het een aantrekkelijke en makkelijk te bereiken vluchtheuvel voor vele soorten maatschappelijk en persoonlijk ongenoegen. Tegelijkertijd zit daar ook de zwakte van het nieuwe protestfenomeen. Door de harde scheiding tussen een kwaadaardige, homogene elite en een onschuldig, homogeen volk, wordt voorbijgegaan aan de antagoniemen die binnen elke samenleving spelen en de bevolking verdelen. In navolging van Žižek (2006) stellen we dan ook dat systeemhaat niet alleen een reactie is op de post-politieke constellatie, maar zichzelf ook niet aan het post-politieke karakter heeft weten te onttrekken. Daardoor mist het aan concrete, materiële aanknopingspunten om sociale en politieke strijd op te organiseren, een ideologische richting, een visie op de gewenste samenleving, strategie en tactiek. Waar de door ons onderzochte complotconstructies wel enige politieke doorwerking hadden, bleek het cruciaal te zijn dat er verbindingen bestonden tussen de complotgemeenschappen en ‘certificerende actoren’ die door hun maatschappelijke positie in staat en bereid waren de complotconstructies een podium en daarmee legitimiteit te verschaffen.

Daarmee samenhangend ontbreekt het ook aan een focus om de strijd op te richten. Zelfs als de ‘vijand’ in de complotconstructies weer een naam kreeg, had hij vaak nog steeds geen locatie. Het is lastig te bepalen waar te demonstreren tegen de Illuminati, waar de ramen van de Nieuwe Wereldorde zich bevinden om die desgewenst in te kunnen gooien, waar gestaakt kan worden tegen de invloed van Bilderberg of welke sabotageactie effectief is om de ‘reptielachtigen’ van de werelddominantie af

te houden. De systeemhaat is een bindmiddel om tegen te zijn; zodra de vraag naar alternatieven en strategieën wordt opgeworpen, komen alle onderlinge verschillen naar de voorgrond en blijkt de praktijk weerbarstig. Het is op die manier ook te begrijpen dat individuele gezagsdragers nog het meest makkelijke aanknopingspunt zijn om de haat op te richten. Zij personaliseren het verachte systeem en hebben bovendien een naam en gezicht.

6.3.2 Digitale complotgemeenschappen als veilige thuishaven

Digitale complotgemeenschappen vormen een comfortabel alternatief voor fysieke manifestaties van systeemhaat doordat ze een veilig thuishonk bieden voor gelijkgestemden. In de literatuur over betwiste politiek is gewezen op het belang van subjectiviteit, identiteitsvorming, emoties en zelfrealisering; deelname aan protestmilieus is niet slechts een rationele afweging ingegeven door een soort kosten-batenanalyse over de te vermoeden opbrengst van de inspanningen. De digitale gemeenschappen bieden een veilige schuilplaats tegen de als boosaardig gepercipieerde buitenwereld - of dat nu de 'terreur van de politiek correcte linkse kerk' is, de almacht van de Illuminati, of de buitenwereld die complotdenkers als 'gekkies' wegzet. Uit meerdere uitspraken op de webfora blijkt dat deze functie essentieel is voor de deelnemers aan de complotgemeenschappen. De geventileerde woede en geschoktheid over het schandaal van de dag is vooral zelfbevestigend, geeft een goed gevoel, schept een onderlinge band en lucht op. Concrete politieke actie is niet nodig om het gevoel te delen kritisch en politiek relevant te zijn. Het idee door te hebben hoe de wereld in elkaar steekt en dat men zelf al 'wakker' genoeg is om niet in de leugens te trappen die het systeem de bevolking dagelijks voorschotelt blijkt voldoende bevestiging en een positieve identiteit te creëren.

6.3.3 Digitale gemeenschappen als podium voor virtuele heldhaftigheid

De sociale media zijn het gedroomde podium voor virtuele heldhaftigheid. Zodra de grote woorden en gewelddadige overtuigingen praktische consequenties kregen of dreigden te krijgen, verdween veel van de geëtaleerde heldhaftigheid - na de aanslagen van Breivik wisten de redacteurs van *Het Vrije Volk* bijvoorbeeld niet hoe snel ze hun webforum moesten schonen van alle haatoproepen die Breivik in praktijk had gebracht. Ook de spaarzame internetschrijver die zich voor de rechtbank moest verantwoorden, bleek plotseling minder heldhaftig dan de schrijfsels deden vermoeden. Oproepen tot geweld, verminking, aanslagen, foltering, verkrachting of moord bleken

in het kader van de vrijheid van meningsuiting te moeten worden begrepen en een oproep tot maatschappelijk debat te behelzen, of eigenlijk niet serieus bedoeld te zijn maar een superieure, reviaanse vorm van ironie te behelzen. Adviezen van advocaten zullen ongetwijfeld debet zijn geweest aan deze verdedigingslinie. Maar ook de cultuur van de sociale media speelt een belangrijke rol. Uit de schaarse voorbeelden van introspectie van deelnemers aan het luidruchtige debat op de sociale media blijkt keer op keer dat men zichzelf eigenlijk nauwelijks toerekeningsvatbaar acht zodra de computer of smartphone aangaat en verandert in een schuimbekkende haatspuier die in niets meer lijkt op de aardige sociale persoon uit het echte leven.⁶⁵⁵

Dat het gekrakeel op de sociale media tamelijk willekeurig kan zijn, geen representatief beeld geeft van de werkelijkheid en vooral ook een ego-cultuur weerspiegelt wordt makkelijk over het hoofd gezien. Bert Brussen, een actief twitteraar en betrokken bij *GeenStijl*, vertolkte in een openhartig moment hoe Twitter vooral een voertuig voor narcisme was. 'Voor mij was twitteren een eenvoudige wijze om een rel te schoppen, een te snel medium waar het onmogelijk is géén ruzie te krijgen, een grenzeloos vehikel om dingen te zeggen waar mensen letterlijk van over de rooie kunnen gaan (soms jarenlang met angstaanjagende obsessies als gevolg), een machine die al dan niet ironische bedoelde woede of al dan niet eloquente lompe scheldpartijen opwaardeerde naar totale psychologische oorlogsvoering.'⁶⁵⁶ In *Vrij Nederland* zou hij zich later omschrijven als een 'man met een groot ego en lange tenen (...) terecht gekomen in een eeuwige spiraal van wraak', bij wie een ontzettende woede kon opborrelen als hij zich afgewezen voelde of het ergens niet mee eens was. 'Op het moment dat ik achter mijn computer kruip, treed ik onmiddellijk in mijn eigen universum. Er zit niemand tegenover je, je ziet geen gelaatsuitdrukkingen. Als je boos wordt, is er niets wat die woede tempert (...) Ik ben heel druk geweest met iets waarvan ik nu al niet meer weet waar het over ging. Het is compleet zinloos, maar ik word daar toch door gevangen. Het was een cultuurtje van choqueren, van heel heftige dingen roepen, en zeker in het begin was er geen enkel besef van de buitenwereld. Nooit iemand die erbij dacht: die mensen over wie het gaat, krijgen dat ook te zien.'⁶⁵⁷ Hetgeen de vraag opwerpt of de sociale media niet iets te veel gezag zijn toegekend door de buitenwereld als heldhaftige en nobele verdedigers van het vrije woord en wenkend en leerzaam alternatief voor de oude media.

655 Asha ten Broeke, 'In het brein van de reaguurder', *Vrij Nederland*, 19 december 2013

656 <http://www.dejaap.nl/2012/01/24/de-geschiedenis-van-mijn-twitterloosheid/>

657 Sander Donkers, 'Interview met Bert Brussen: "Ik werd ziek van de verzuring in mezelf"', *Vrij Nederland*, 25 april 2013

Wat verder een rol speelt is dat de geposeerde heldhaftigheid in de digitale gemeenschappen direct beloond werd: in de digitale gemeenschappen wordt voortdurend een positief zelfbeeld gearticuleerd waarmee elke deelnemer zich gratis kan omhangen. In het zelfbeeld van de deelnemers zijn ze klokkenluiders, vrijheidsstrijders, waarheidszoekers en verzetshelden die onversaagd als een dappere voorhoede zeggen wat niet gezegd mag worden, de waarheid tegen alle censuur in verkondigen, het risico nemen vervolgd of erger te worden door de autoriteiten en als ware patriotten op de bres staan voor de beschaving. De deelnemers bevestigen elkaar voortdurend in hun dapperheid en het belang van hun onverschrokken strijd voor waarheid en bevrijding. Er bestaat in die zin geen echte noodzaak om het digitale domein te verlaten voor het fysieke domein om dit zelfbeeld in stand te houden en voortdurend te bevestigen en bevestigd te krijgen; het is zelfs zeer sterk af te raden omdat de deceptie dan direct op de loer ligt. Zeker voor degenen die in de complotgemeenschappen zeer idiosyncratische interpretaties van de wereld kunnen uiten zonder een strobreed in de weg gelegd te worden. Digitale gemeenschappen zijn daarmee een veilige thuishaven voor persoonlijke expressie, zelfrepresentaties die niet noodzakelijkerwijs iets met de werkelijkheid van doen hoeven hebben, narcisme en een ventiel om de woede te laten ontsnappen. De digitale vrijheid van meningsuiting werd zo primair een voertuig voor de hoogst individuele expressie van een gevoel van grandiositeit en, als keerzijde, miskennis. Vrijheid van meningsuiting als ongeremde zelfexpressie en zelfaanjagende woede. Ik dreig, dus ik besta.

6.3.4 Het vluchtige en vrijblijvende karakter van sociale media

Sociale media hebben een vluchtig en vrijblijvend karakter. In de wetenschappelijke literatuur overheerst de mening dat de sociale media voor een ingrijpende verandering van politieke betrokkenheid en mobilisatie zouden zorgen. De aandacht was dan ook vooral gericht op - vermeende - succesvolle voorbeelden van de mobiliserende kracht van sociale media (Aday e.a. 2010). Zo werd enthousiast gesproken over de Twitter-revoluties van de Arabische lente. Meer in het algemeen werd hoog opgegeven van de potentie van sociale media om vrijheid te bewerkstelligen en een wereldwijde politieke transformatie te bewerkstelligen omdat de regels voor politiek engagement en actie zouden zijn herschreven. De nieuwe technologieën zouden massamobilisatie bespoedigen, massale politieke participatie mogelijk maken, wereldwijd de democratie en vrije markt dichterbij brengen en zelfs een nieuw soort van 'global citizens' produceren.

Maar de Arabische lente liet ook zien dat na de massale mobilisaties, waar sociale media zeker een grote rol in hebben gespeeld, de machtsstrijd toch echt weer op een tamelijk traditionele manier beslecht werd door hecht georganiseerde organisaties met duidelijke politieke doelen, en macht uiteindelijk nog steeds uit de loop van een geweer komt. Er lijkt in de literatuur te weinig aandacht te zijn voor onderliggende factoren die belangrijk zijn in het wel of niet mobiliseren tot actie, maar vooral in het beklijven van verandering. Zo werd oorspronkelijk in de literatuur hoog opgegeven over fenomenen als Occupy en de Indignados in Spanje, waarbij vooral de rol van de sociale media positief werd geanalyseerd. Van Occupy is echter al lange tijd niets vernomen en de pleinen in Spanje zijn niet langer bezet. Daarom is het noodzakelijk om te onderkennen dat sociale media juist ook een rem kunnen zijn voor mobilisatie op straat, of alleen vluchtig tot mobilisatie in staat zijn.

Uit ons onderzoek blijkt dat het in ieder geval geen automatisme is dat op de sociale media geventileerde politieke betrokkenheid en woede zich ook in praktisch handelen vertaalt. Dit heeft naast de vluchtigheid te maken met het vrijblijvende karakter van sociale media. Net zoals een digitale doodsb bedreiging met een klik op de muis of de smartphone de wereld in is te sturen, is met hetzelfde gemak de 'like'-knop aangeklikt om solidariteit te tonen met welke zaak dan ook, of een oproep geretweet. Dat geeft voldoening, maar is bovendien comfortabel en gemakkelijk; meer dan een beweging van de duim is niet nodig en enige consequentie voor het eigen leven heeft het niet. Daarna vragen andere dringende kwesties in de *time line* al weer de aandacht. Daarmee treedt een structurele hyperigheid, kortademigheid en vooral vrijblijvendheid het politieke handelen binnen. Het is post-politieke betrokkenheid: een ontkenning van tegenstellingen, belangen, macht en de cocktail van lastige dilemma's waarvoor men komt te staan zodra aan woorden consequenties moeten worden verbonden.

6.4 Reflectie: systeemhaat opnieuw bezien

Op basis van de empirische bevindingen van het onderzoek geven we een eerste aanzet tot nadere theorievorming over door complotconstructies aangedreven systeemhaat. We beginnen met het concept systeemhaat, gedefinieerd als 'fundamentele weerzin, wantrouwen en woede in woord en/of daad tegen politieke instituties, hun vertegenwoordigers en symbolen, die niet te plaatsen is in bestaande ideologieën en organisatievormen.' Als 'sensitising concept' heeft systeemhaat zijn waarde in dit onderzoek bewezen: het bood een waardevolle suggestie voor de richtingen

waarin te kijken. Het opende het venster op een eclectische cocktail van onvrede, frustratie, woede en haat die zich vooral digitaal manifesteert. Het concept maakte het ook mogelijk om de gelaagdheid, complexiteit en interne tegenstrijdigheden van het fenomeen in zijn volle omvang te ontwaren.

Tegelijkertijd is die geconstateerde verscheidenheid reden om het begrip 'systeem-haat' zowel nader te specificeren als conceptueel te integreren in een bredere terminologie. Dat heeft er bovenal mee te maken dat het woord 'haat' een negatieve, destructieve connotatie heeft. Achter de vaak woedende woorden in de digitale gemeenschappen school echter lang niet altijd haat; veel forumdeelnemers verhouden zich niet alleen destructief tot het politieke systeem en de instituties en symbolen ervan, maar verlangen eerder naar restauratie of renovatie ervan.

Achter de door ons aangetroffen afkeer van het politieke en maatschappelijke systeem gaan verschillende motivaties, doelen en alternatieven schuil. Niet elke - fundamentele - kritiek op de huidige orde is per definitie bedreigend, antidemocratisch of potentieel gewelddadig. In de complotgemeenschappen zijn ook veel burgers te vinden die zich opwinden over persoonlijke of maatschappelijke onrechtvaardigheid, ondoordringbare politieke en economische systemen die zich deels losgemaakt hebben van de maatschappelijke context, of burgers die 'democratisch vervreemd' zijn. Deels vindt middels deze discussie een strijd plaats over wat de essentie van democratie is en welke rol burgers nog kunnen vervullen in het politieke systeem - het gaat in feite om het zelfomschreven verlangen het politieke systeem te heroveren op de politici, bestuurders en managers. Veel woede gaat dan ook niet zozeer principieel over het democratische politieke systeem, maar keert zich eerder tegen het politieke establishment en heeft daardoor anti-politieke trekken en reflecteert rancune en ressentiment (Hardisty 2000; Hay en Stoker 2009: 226; Mudde 1996 en 2004; Schedler 1996 en 1997; Stoker 2006: 47-48). 'Ze luisteren niet naar ons' drukt in feite de democratische vervreemding uit, waarbij de suggestie wordt gewekt dat dat in Nederland eerder anders was. Hetgeen uiteraard betwijfeld kan worden, waardoor het in wezen gaat om democratische fantoompijn.

De zaken waar de forumdeelnemers zich over opwinden leven breder in de maatschappij. Bovendien valt er doorgaans geen zucht naar totalitaire oplossingen te ontwaren, maar vertegenwoordigen deze burgers eerder een verlangen naar een andere samenleving. Voor een deel van de digitale gemeenschappen gaat het om het terugdringen van de multiculturele samenleving, een halt toeroepen aan de in hun ogen voortschrijdende islamisering van de samenleving, herstel van de nationale soe-

reiniteit of herstel van orde en gezag. Een ander deel verlangt naar een samenleving die kleinschaliger is, betrokken, zinvol, sociaal rechtvaardig, solidair, democratisch en transparant. Bovenal reflecteren deze posities, hoe verschillend van inhoud dan ook, de hoop dat een alternatief mogelijk is voor het gedepolitiseerde technocratisch beheer van de bestaande orde.

Elke politieke macht heeft kritische confrontatie en tegenmacht nodig. Complot-constructies als gecodeerde sociale kritieken kunnen daartoe een voertuig zijn. Ook binnen een democratisch stelsel worden heikele zaken onder het tapijt geschoven, bewaken machtsnetwerken zorgvuldig buiten de schijnwerpers van de publiciteit hun posities en belangen, worden klokkenluiders vaak geslachtofferd, is de macht bewust of onbewust naar niveaus verplaatst waar burgers weinig inbreng hebben, zijn politiek en bedrijfsleven regelmatig wel zeer innig met elkaar verstrengeld en komen verschillende soorten van vriendjespolitiek, nepotisme en corruptie voor. De redenering valt te verdedigen dat dit in feite vraagt om democratische woede als reactie. Dat die woede vaak hard, ongenueanceerd en ongericht wordt gearticuleerd mag geen reden zijn om het dan maar in zijn geheel terzijde te schuiven of te delegitimeren.

Daarnaast dient onderkend te worden dat binnen de complotgemeenschappen ook een tendens naar terugtrekking uit het systeem valt te ontwaren die met het woord 'haat' niet goed omschreven wordt. Woede tegen het systeem is prevalent, maar het uit zich defensief in een verlangen parallel aan het bestaande systeem een wereld te creëren die de kiemen van een maatschappelijk of individueel alternatief in zich draagt. Het geloof dat de bestaande politieke participatievormen nog enige wezenlijke verandering zouden kunnen bewerkstelligen is weggeslagen. Ook dit is een breder levende tendens in de maatschappij als men kijkt naar allerlei kleinschalige, autonome projecten die burgers organiseren buiten of naast het systeem: broodfondsen, kleinschalige energieopwekking, alternatieve verzekeringssystemen, alternatieve munteenheden, ruilhandel, burgerhulp.⁶⁵⁸

We stellen daarom voor om een conceptueel onderscheid aan te brengen naar de generieke termen die een houding representeren (in dit geval: fundamentele weerzin, wantrouwen en woede tegen politieke instituties, hun vertegenwoordigers en symbolen) en het object van die houding: wil men het democratische politieke systeem renoveren, zich eraan onttrekken of het vernietigen? We gebruiken de term *systeemkritische posities* om de fundamentele weerzin, wantrouwen en woede aan te duiden.

658 Zie bijvoorbeeld www.nudge.nl

We gebruiken het begrip systeemkritische posities om aan te geven dat het om méér gaat dan afkeer van specifiek beleid of een bepaalde regeringscoalitie; fundamentele kritiek op het functioneren van het politieke systeem en haar instituties staat centraal. Vervolgens onderscheiden we binnen systeemkritische posities naar *systeemaversie*, *systeemdeseptie* en *systeemhaat*. We vatten dit niet op als een klassieke categorisering waarbij elke categorie heldere grenzen en bepalende eigenschappen kent en daarmee hiërarchisch geordend kan worden. Eerder moet het opgevat worden als een vorm van ‘family resemblance’ zoals door Wittgenstein geïntroduceerd: de categorieën kennen - overlopende - gezamenlijke karakteristieken die ze in wisselende mate bezitten, maar verschillen tegelijkertijd ook onderling van elkaar en er is niet één bepalend kenmerk dat de ‘family’ definitief onderscheidt van anderen (Collier en Mahon 1993).

Onder *systeemaversie* scharen we fundamentele weerzin, wantrouwen en woede over het politieke en maatschappelijke systeem, die doorgaans niet te plaatsen is in bestaande ideologieën en organisatievormen, en gericht is op herpolitiseren van het politieke en maatschappelijke systeem. Binnen systeemaversie kunnen verschillende concrete praktijken worden onderscheiden, een continuüm variërend van passief schelden op politici, bestuurders en managers, tot actieve ‘boze betrokkenheid’: burgers die individueel of min of meer georganiseerd proberen het politieke systeem te herpolitiseren en te ‘heroveren’ op politici, bestuurders en managers en daarbij een confronterende stijl niet schuwen.

Onder *systeemdeseptie* scharen we fundamentele weerzin, wantrouwen en woede over het politieke en maatschappelijke systeem, die doorgaans niet te plaatsen is in bestaande ideologieën en organisatievormen en gericht is op de creatie van alternatieve of parallelle structuren naast of buiten het politieke en maatschappelijke systeem. Binnen systeemdeseptie kunnen verschillende praktijken worden onderscheiden, een continuüm variërend van positieve en constructieve initiatieven die geen wezenlijke tegenstelling tot, of confrontatie met bestaande structuren inhouden, tot negatievere en hardere initiatieven die wel kunnen schuren met de bestaande democratische structuren of waarden. Systeemdeseptie kan zich bovendien individueel vertalen, zoals in een individuele speurtocht naar spirituele verlichting en zingeving, of min of meer georganiseerd plaatsvinden.

Het woord *systeemhaat* reserveren we voor fundamentele weerzin, wantrouwen en woede over het politieke en maatschappelijke systeem, die doorgaans niet te plaatsen is in bestaande ideologieën en organisatievormen en zich grimmig, destructief en

potentieel gewelddadig tegen het politieke en maatschappelijke systeem keert. Binnen systeemhaat kunnen verschillende praktijken worden onderscheiden, een continuüm variërend van het bedreigen van gezagsdragers tot gewelddadige praktijken die individueel of min of meer georganiseerd kunnen plaatsvinden.

Dat levert de volgende typologie op:

Systeemkritische posities		
Systeemaversie	Systeemdesertie	Systeemhaat
Schelden Continuum Boze betrokkenheid	Spirituele verlichting Continuum Alternatieve en parallelle structuren	Dreigen en haatzaaien Continuum Geweld

6.5 Reflectie: discursieve delegitimering

Dit proefschrift vindt zijn oorsprong in de zorgen van de Nationale Coördinator Terro-rismebestrijding en Veiligheid (NCTV) naar moeilijk te duiden bedreigende of gewelddadige incidenten zoals die zich de afgelopen tien jaar in Nederland voordeden. Voor dit fenomeen gebruikt de NCTV het woord systeemhaat. Eén van de relevante vragen was in hoeverre zich nieuwe risico’s voor de nationale veiligheid aandienden. De conclusie luidt dat de risico’s voor de nationale veiligheid gering zijn - in termen van het risico van aanslagen, maatschappelijke onrust en doodsbedreigingen. Ook pas-sieve systeemhaat - het systeem de rug toekeren - lijkt vooralsnog weinig risicovol te zijn. In die zin is er geen reden tot zorg en zouden politici en bestuurders er goed aan

doen het gekrakeel op de sociale media niet uit te vergroten tot nationaal veiligheidsprobleem. Toch zijn er waar het gaat om discursieve delegitimering twee processen te benoemen die de aandacht vragen. Ten eerste de lange termijn consequenties van een voortdurende discursieve delegitimering van de democratische rechtsorde. Ten tweede de dynamiek die ontstaat tussen de woede die op de sociale media wordt geuit en de reacties daarop door het politieke en maatschappelijke establishment.

6.5.1 Lange termijn consequenties van discursieve delegitimering

De lange termijn consequenties van discursieve delegitimering moeten begrepen worden in de context van de waarden waarvoor de democratische rechtsorde staat. In 2004 pleitte de AIVD (2004a) voor een brede conceptualisering van het begrip 'democratische rechtsorde'. De AIVD schreef dit in het kader van islamisme, maar de betekenis reikt verder. Volgens de inlichtingen- en veiligheidsdienst staat de rechtsorde niet alleen voor een bepaalde vorm van staatsinrichting (de verticale verhouding) maar ook voor voorwaarden waaraan de interactie tussen burgers moet voldoen (de horizontale verhouding). Daarbij gaat het om zaken als sociale cohesie, respect voor het open karakter van de samenleving, respect voor pluriformiteit en diversiteit in de samenleving, het uitgangspunt van de principiële gelijkwaardigheid van individuen, respect voor uiteenlopende belangen en respect voor andere morele en levensbeschouwelijke oriëntaties. 'Binnen een samenleving waar diverse groepen als volstrekte vreemden naast elkaar leven, of waar bepaalde groepen andere groepen uitsluiten, kan een democratische rechtsorde - zeker in de Nederlandse context - slechts moeizaam functioneren,' aldus de AIVD (2004a: 14). Wie de sociale media die onderdeel uitmaakte van dit onderzoek volgt, kan moeilijk concluderen dat aan bovengenoemde uitgangspunten altijd werd voldaan. Volgens de AIVD moeten dergelijke mechanismen van uitsluiting en onverdraagzaamheid niet in termen van direct (gewelddadig) gevaar voor de veiligheid worden begrepen, laat staan als de opmaat voor de omverwerping van het systeem, maar wel als anti- en ondemocratische tendensen die op termijn de democratische rechtsorde kunnen uithollen.

Bovendien kan deze discursieve delegitimering de vorm aannemen van 'split delegitimation' (Sprinzak 1991): afkeer van minderheden of andersdenkenden vermengt zich met afkeer van het politieke systeem omdat de overheid ervan verdacht wordt de minderheden de hand boven het hoofd te houden in plaats van de belangen van de oorspronkelijke bevolking voorop te stellen. Gekoppeld aan anti- en ondemocratische tendensen binnen bijvoorbeeld de salafistische bewegingen, waarbinnen de

democratische rechtsorde principieel wordt afgewezen en afzijdigheid van ‘ongelovigen’ wordt gepredikt (AIVD en NCTV 2015), kan er een situatie ontstaan waarin niet direct gevaar in termen van geweld gericht tegen het politieke systeem dreigt, maar maatschappelijke polarisatie wel vormen kan aannemen die kernwaarden van de democratische rechtsorde aantast. Dit sluit aan bij een waarschuwing die in de wetenschappelijke literatuur is te vinden (hoofdstuk twee): systematisch en fundamenteel wantrouwen tegen maatschappelijke instituties kan een samenleving zijn samenhang doen verliezen, maakt bestuur onmogelijk, veroorzaakt politieke en sociale instabiliteit en bedreigt op termijn de rechtsorde, zeker als het gaat om een diverse of multiculturele samenleving.

6.5.2 Dynamiek tussen sociale media en het establishment

Hierboven stelden we dat politici en bestuurders er goed aan zouden doen het gekrakeel op de sociale media niet uit te vergroten als veiligheidsprobleem. Toch kan de idee dat er in Nederland tal van individuen rondlopen die de daad bij het dreigende woord willen voegen, ook al is dat idee niet gegrond, tot reële effecten in de praktijk leiden. In de sociologie wordt dit het Thomas-theorema genoemd: ‘If men define situations as real, they are real in their consequences’ (Thomas & Thomas 1982: 572). Een voor dit onderzoek relevant voorbeeld van het Thomas-theorema zijn de 25 kogelbrieven en ongeveer 60 andere dreigbrieven die na de moord op Pim Fortuyn aan politici, bestuurders en bekende Nederlanders werden gestuurd; achteraf bleek dat het werk te zijn van een fysiek en mentaal gehandicapt persoon die nooit de bedoeling had zijn dreigementen tot uitvoering te brengen. Inmiddels had echter het idee onder politici, bestuurders en columnisten postgevat dat er een reëel en acuut gevaar dreigde, waarop sommigen besloten zich uit publieke functies terug te trekken. ‘Weg uit de gevaarlijk geworden politiek,’ zoals Paul Schnabel het verwoordde. ‘De kogelbrieven leken het definitieve bewijs van een veranderd maatschappelijk klimaat, waarin op een afwijkende mening weinig anders meer leek te kunnen volgen dan een letterlijke oorlogsverklaring’ (Schnabel 2003: 8). Als zo’n beeld zich eenmaal heeft gevestigd, is het haast ondoenlijk om het nog terug te draaien en er niet naar te handelen.

Het risico is dat het Nederlandse veiligheidsbeleid te veel wordt aangedreven door de slecht begrepen werking van sociale media. Dat werkt ook op een meer algemene manier door in de politiek. Het vooral op de sociale media continu geventileerde wantrouwen tegen de overheid en de politiek - discursieve delegitimering - kan de

overheid en het democratische proces ondermijnen indien het ertoe leidt dat politiek en bestuur zelf gaan geloven dat ieder moment een veenbrand kan opblaaien. De angst voor de digitale schandpaal of het digitale schervengericht zit er diep in. De reputatie en de betrouwbaarheid van een politicus, bestuurder of overheid kan snel aan diggelen liggen - ook al bestaan de zelfbenoemde 'rechters' doorgaans uit kleine clubjes en gaat het meestal om hypes die weer snel overwaaien. De reguliere media spelen daar ook een rol in door ruim baan te geven aan digitale stemmen, uit angst ooit weer 'de stem van het volk' te missen, zoals het verwijt na de episode-Fortuyn luidde. Van de weeromstuit kwam er vanuit de reguliere media volop aandacht voor de 'stem van het volk' - en die stem was luidruchtig te horen op de sociale media en daarmee eenvoudig de nieuwskolommen binnen te halen. Wie of wat die digitale stemmen precies representeerden bleef echter onduidelijk. Het feit dat 'de sociale media explodeerden' over enig onderwerp bleek nieuwswaardig genoeg.

De institutionele ankers die de reguliere media schraagden en een logica vormgaf waar het ging om nieuwsselectie en benadering van onderwerpen zijn losgeslagen en nieuwe ankers blijken tot op de dag van vandaag niet gevonden. Reguliere media voelen zich gedwongen de sociale media nauwlettend in de gaten te houden om niet weer het verwijt te krijgen de stem van het volk gemist te hebben; tegelijkertijd drongen zo ook de mores van de sociale media de reguliere media binnen waar het ging om nieuwswaardigheid en stijl. Alles en iedereen een stem en ongeremde vrijheid van meningsuiting, om maar niet het verwijt van politieke correctheid te krijgen: het is nog steeds het politieke frame dat de dynamiek beheerst. Het fenomeen van wat Jonathan van het Reve in *De Volkskrant* treffend de 'censuurschwalbe' noemde deed opgang: tegenargumenten of kritiek op een standpunt worden niet opgevat als normaal, laat staan noodzakelijk onderdeel van een discussie, maar als een poging om iemand de mond te snoeren.⁶⁵⁹ Een andere mening wordt ongeveer gelijkgesteld als een hoogstpersoonlijke aanval op de eigen integriteit, eigenwaarde en het existentiële recht op bestaan. In elke inhoudelijke tegenwerping worden de sluipende schreden van een huurmoordenaar gehoord die door de elite op pad is gestuurd om met weer een politieke tegenstander af te rekenen. Ook lijkt het erop dat niet iedereen in de digitale gemeenschappen bereid is zonder slag of stoot de idee achter zich te laten dat je in Nederland niets mag zeggen van de politiek correcte dictatuur. Op webfora waar voortdurend zo'n beetje álles kon worden gezegd, werd tegelijkertijd

⁶⁵⁹ Jonathan van het Reve, 'Je mag het zeggen (maar sommige opvattingen over de vrijheid van meningsuiting slaan nergens op)', *De Volkskrant*, 26 januari 2013

de overtuiging beleden dat wat men zei, niet gezegd mócht worden en dat de nachtelijke klopp op de deur nooit ver weg was.

Het gevolg is een voortdurende politieke angst voor reputatieschade, nerveuze en onzekere politici en bestuurders die voortdurend reageren op het veronderstelde schandaal van de dag, inconsistent beleid, en de belofte dat er naar de stem van het volk geluisterd wordt - hetgeen in de meeste gevallen uiteindelijk toch weer niet blijkt te kloppen - waardoor een zelfversterkend proces in gang is gezet waarbij onder de streep het beeld van een onbetrouwbare overheid overeind blijft. De omarming door het establishment van de miskende burger helpt daarbij niet echt omdat het nauwelijks vergezeld gaat van fundamentele veranderingen. Een slogan als 'Nederland teruggeven aan de Nederlanders' speelt in op een ongedefinieerd gevoel van verlies - kennelijk is Nederland van de Nederlanders afgepakt, maar door wie, wanneer, hoe en waarom blijft onduidelijk - en wordt Nederland nu weer teruggegeven aan de rechtmatige eigenaren - maar hoe, waarom, wanneer, door wie en aan wie blijft even onduidelijk.

Het is dan ook nauwelijks verwonderlijk dat politici die de suggestie voeden dat de Nederlandse overheid zaken in de doofpot probeert te houden, de nieuwe helden van de sociale media zijn geworden. Zo wordt CDA-Kamerlid Pieter Omtzigt op webfora als *GeenStijl* en *De Dagelijkse Standaard* uitbundig lof toegezwaaid omdat hij veel Kamervragen stelt over zowel de Demmink-zaak als de ramp met de MH17.⁶⁶⁰ Dát zowel Demmink als de MH17 een doofpot is, staat voor veel forumdeelnemers als een paal boven water. Dat een Kamerlid er dezelfde opvatting op na blijkt te houden, is dan een prettig steuntje in de rug. In een interview in maart 2013 stelde Omtzigt dat 'zijn werk niet zonder risico' is en dat hij door minstens drie geheime diensten werd gevolgd. Daarbij haalde hij ook de zaak-Demmink aan: 'Kijk maar even naar de zaken waarmee ik me bezig hou. Magnitsky in Rusland, Demmink, undercover naar Pakistan om daar familie van christenen te bezoeken die ter dood veroordeeld zijn. Daar worden andere landen niet blij van. En van Joris Demmink wordt de Nederlandse politieke klasse niet blij!' Ook snapte hij wel dat zoveel complotdenkers 'doorgeslagen' waren in het dossier-Demmink. 'Er zijn er zoveel doorgeslagen dat je je moet afvragen, waarom ze zijn doorgeslagen! Omdat...nou ik ga daar niks over zeggen. Het werk dat ik doe is niet zo onschuldig als het lijkt. De rechter spreekt zich er binnenkort over uit.'⁶⁶¹

660 <http://www.geenstijl.nl/mt/archieven/2015/01/schaamteloos.html>; <http://joostniemoller.nl/2015/03/ook-vandaag-sloeg-rutte-de-mh17-dooftpot-weer-dicht-maar-wat-een-stank>; <http://politiek.tpo.nl/2013/03/17/we-kunnen-nog-veel-van-pvv-leren/>

661 <http://politiek.tpo.nl/2013/03/17/we-kunnen-nog-veel-van-pvv-leren/>

De suggestie dat zaken onder de pet worden houden is in feite een soort verdunde, homeopathische versie van de doorwrochte complotconstructie. Volgens Barkun (2003) wordt complotdenken zelfs het nieuwe paradigma voor de beoordeling van politiek, in plaats van het democratisch paradigma. Politieke besluiten worden niet begrepen als het resultaat van belangenconflicten, strijd, machtsverschuivingen, incidenten, onderhandelingen en compromissen, maar a priori als de uitkomst van een complot. 'Wat en wie zou hier achter zitten', is de eerste reactie bij elke gebeurtenis. Het geeft aan hoe lastig het is de grens te trekken tussen - in de woorden van Rosanvallon - democratisch wantrouwen gericht op versterking van de publieke zaak, en wantrouwen dat vooral meer wantrouwen zaait en daarmee op termijn de publieke zaak juist ondermijnt. En het trekken van die grens is uiteraard ook geen neutrale wetenschappelijke methode, maar in de praktijk zelf inzet van politiek-ideologische strijd, gebaseerd op verschillende posities, perspectieven en belangen.

Het nauwgezet volgen van politici en instituties en het blootleggen van hypocrisie, opportunisme of doofpotten kan het democratisch bestel versterken, maar kan ook een nihilistische afkeer en stigmatisering van instituties en autoriteiten tot gevolg hebben. Wat sluimert, is een conflict tussen op sociale media gearticuleerd wantrouwen, en het politieke regiem dat legitimiteit baseert op verkiezingen en daarvan afgeleide gezagsposities. De slag om de politieke en epistemologische regulering doordrenkt daarmee de samenleving, de media en de politiek. Vooralsnog wijst niets erop dat er nieuwe, productievere verhoudingen tot stand komen tussen de luidruchtige digitale stemmen en de 'oude' politiek en media. Nooit eerder zaten politiek, bestuur en burger elkaar zo dicht op de huid, in een ijzeren omklemming gegrondvest op onbegrip, onbehagen en wederzijds wantrouwen. De post-politieke constellatie doet zich overal gelden. Wat resteert is wantrouwen en machteloze woede. Wat resteert is een post-politiek feestmaal bestaande uit systeemhaat opgediend op een bedje van complotconstructies dat de honger naar identiteit, erkenning en zingeving voor heel even stilt.

6.6 Beleidsconsequenties

Dit proefschrift heeft laten zien dat achter het fenomeen van systeemhaat - in dit proefschrift als sensiterend concept gebruikt - een gelaagd en complex geheel schuil gaat dat een genuanceerde en nuchtere benadering verdient. De drie verschillende systeemkritische posities die we in paragraaf 6.4 hebben geconceptualiseerd vragen daarom ook verschillende beleidsreacties.

Het fenomeen *systeemaversie* zou geen onderwerp van belangstelling vanuit veiligheidsperspectief moeten zijn. Het gaat hier wezenlijk om sociale en politieke fenomenen die zich soms wellicht hard en confronterend manifesteren, maar geen risico of bedreiging vormen in de zin van gevaar voor de rechtsorde of nationale veiligheid, of antidemocratische tendensen. De strijd gaat om de invulling van democratie en herpolitisering van de democratie en het politieke op een zelfreferentieel politiek systeem dat weinig organische verbindingen meer kent met de samenleving. Dat vraagt om politieke en maatschappelijke antwoorden. Wel ligt op de lange termijn het risico van discursieve delegitimering op de loer die het democratische proces kan hinderen, maar ook dat vraagt bovenal om een politiek en maatschappelijk antwoord.

Het fenomeen *systeemdesertie* ligt wat ingewikkelder. Het gaat grotendeels om een vreedzame tendens om alternatieve structuren te creëren of om hoogst individuele spirituele verlichting. In deze tendens manifesteren zich wel allerlei grieven tegen de dominante orde en wellicht een zingevingscrisis in het Westen, maar ook dit zijn sociale en politieke fenomenen die niet het veiligheidsdomein ingetrokken dienen te worden. Dat kan echter anders liggen bij manifestaties van systeemdesertie die zich harder en meer confronterend uiten. Binnen de in dit proefschrift onderzochte gemeenschappen was de wens tot terugtrekking uit het systeem soms ook onverdraagzaam en confronterend te noemen, ook al gaat het hier in ieder geval voorlopig om tamelijke marginale fenomenen. Maar het kan wel als een ‘weak signal’ van toekomstige verdere maatschappelijke fragmentatie worden beschouwd. De terugtrekking uit het systeem verloopt niet altijd zonder slag of stoot. In Nederland zien we de eerste voorbeelden van botsingen tussen ‘soevereine mensen’ en uiteenlopende autoriteiten en instanties - deurwaarders, politieagenten, rechters, verzekeraars, belastinginspecteurs en woningbouwcorporaties. Het gaat daarbij voorlopig om moleculair verzet en geweld - het schuurt en botst tussen de soevereine mensen die zich uit het systeem willen terugtrekken en verschillende autoriteiten en instanties.

In het buitenland krijgen deze botsingen soms een grimmiger karakter, zoals in de Verenigde Staten. De FBI meldde dat vanaf 2000 zes agenten zijn gedood door ‘sovereign citizens’ of ‘freeman’ die controles niet accepteerden. Complotconstructies zijn dominant aanwezig onder de ‘sovereign citizens’, met als kernidee dat de (federale) overheid illegaal is en daarom niet gehoorzaamd dient te worden. De beweging wordt geschat op honderd- tot driehonderdduizend individuen en groeide de afgelopen jaren sterk. De groei van de beweging kan leiden tot meer confrontaties met

wetshandhavers en dus tot meer gewelddadige incidenten, zo verwachtte de FBI.⁶⁶² In juni 2014 vermoordden Jerad en Amanda Miller bijvoorbeeld in de VS twee agenten en een burger voordat zij zichzelf doodden. Uit huiszoeking bleek dat ze aanslagen op rechtbanken voorbereiden en moordaanslagen op overheidsfunctionarissen. De Miller's bleken ideologisch onderdak te hebben gevonden in een sovereign citizens-milieu waarin complotconstructies volop aanwezig waren, virulente haat tegen de federale overheid en het politieke systeem werd gecultiveerd, patriottisme en een fundamentalistische interpretatie van het christendom werden verheerlijkt en geweldsfantasieën volop bloeiden.

Zowel systeemaversie als systeemdesertie vragen vooral om politieke interesse of een politiek antwoord. Complicerende factor is dat waar het gaat om een aantal onderliggende grieven die in de door ons geanalyseerde *injustice frames* naar voren zijn gekomen, de traditionele politieke stromingen het eigen handelingsvermogen ingeperkt hebben. Dit geldt voor in ieder geval vier dimensies. Ten eerste zijn door de deregulering van de financiële markten nationale staten ernstig beperkt in hun mogelijkheden zelfstandig sociaaleconomisch en fiscaal beleid te voeren, waardoor ook politieke alternatieven zich nauwelijks meer kunnen realiseren.

Door de (semi-)privatisering en uitbesteding van vroegere overheidstaken heeft de politiek ten tweede minder mogelijkheden om invloed uit te oefenen op belangrijke maatschappelijke gebieden die voorheen als de kern van de publieke sector golden; op politiek niveau geldt de verplaatsing van de politiek naar internationale governance-structuren als een vergelijkbare uitholling van de politieke mogelijkheden.

Ten derde is door de invoering van het nieuwe publiek management de publieke sector deels ontdaan van publieke waarden. Waar de overheid door leidende politieke stromingen hoofdzakelijk wordt gezien als servicebureau voor het bedrijfsleven, burgers primair worden beschouwd als consumenten van overheidsdiensten, de markt het belangrijkste maatschappelijke ordeningsprincipe representeert en een politieke visie op de gewenste samenleving als ongewenst wordt beschouwd, ontbreekt het meer en meer aan een geloofwaardig discours en geloofwaardige praktijk die publieke waarden centraal stelt en een politieke discussie over de gewenste samenleving mogelijk maakt. Of de de traditionele middenpartijen bereid en in staat zijn om als het ware over de eigen schaduw heen te springen en de hand in eigen boezem te steken valt uiteraard te bezien.

662 <http://www.fbi.gov/stats-services/publications/law-enforcement-bulletin/september-2011/sovereign-citizens>

Ten vierde lijkt herpolitisering nauwelijks mogelijk nu Nederland niet alleen opnieuw een paars kabinet kent, maar feitelijk een zakenkabinet doordat een 'constructieve oppositie' het kabinet politiek in leven houdt.

Omgekeerd hebben politiek en bestuur ook veel minder mogelijkheden om op gestructureerde wijze om te gaan met het diffuse ongenoegen. Waar vroeger maatschappelijk ongenoegen gekanaliseerd werd in een scala aan organisaties in de civil society die - zij het soms pas na een lange periode van conflict - als legitiem gesprekspartner erkend werden en daarmee aan het politieke en maatschappelijke systeem werden verbonden of erin geïncorporeerd, is het nu nauwelijks te bepalen op welke digitale deur het best aangeklopt kan worden. Waar vroeger dergelijke maatschappelijke organisaties opereerden als spreekbuis voor een bevolkingsdeel en daarmee ook als participatie- en emancipatiemachine fungeerde, is het nu onduidelijk wie nog wie representeert.

Waar het gaat om het fenomeen *systeemhaat* is veiligheid wel potentieel in het geding. Hier ligt een taak voor het bestuur, politie en Openbaar Ministerie en veiligheidsdiensten. Soms gaat het daarbij om het stellen van een principiële, normatieve grens aan haatdragende en bedreigende taal, hoezeer dat ook vooral een digitaal ritueel is. De bestaande aanpak van 'potentieel gewelddadige eenlingen' met de nadruk op individuen die een combinatie van sociaaleconomische problemen, mentale problemen en fixatie vertonen verdient daarnaast voortzetting, hoe ingewikkeld en kostbaar het ook is om de noodzakelijke netwerken blijvend en effectief te laten werken. Het probleem van de 'verwarde mensen' staat sinds 2014 prominenter op de politieke agenda sinds bekend werd dat de politie de handen vol heeft aan overlast, bedreigingen en soms geweld van verwarde personen. In 2014 moest de politie 60.000 keer in actie komen voor dergelijke incidenten.⁶⁶³ Naast de effecten van bezuinigingen en vermarkting op de geestelijke gezondheidszorg en sociaal werk, blijkt dat het ook nog steeds schort aan goede samenwerking en informatie-deling tussen alle betrokken organisaties, zoals in het geval van de moord op Els Borst (Hoekstra e.a. 2015). Maar ook veiligheidsdiensten dienen alert te zijn op systeemhaat, door de in paragraaf 6.2 geconstateerde vervagende grenzen tussen politiek of religieus gemotiveerde individuele gewelddadigheden, door mentale stoornissen aangedreven gewelddaden, *spree shootings* of spontaan geweld tegen overheidsfunctionarissen of medeburgers.

663 <http://www.binnenlandsbestuur.nl/sociaal/nieuws/plan-voor-verwarde-mensen-volgend-jaar-zomer.9491574.lynkx>

6.7 Wetenschappelijke onderzoeksagenda

De ‘familie’ van systeemkritische posities die we in paragraaf 6.4 hebben voorgesteld is uiteraard een sterk vereenvoudigde en statische weergave die de dynamiek van de sociale werkelijkheid nooit geheel recht kan doen. Individuen en digitale gemeenschappen kunnen verschillende posities innemen in deze typologie, meerdere posities innemen of in de loop der tijd van positie verschuiven. Op vergelijkbare wijze kunnen zich verschuivingen voltrekken in de mate van (on)georganiseerdheid, de mate van activiteit of passiviteit en de vermenging van complotconstructies met andere maatschappelijke protestfenomenen. Daarom besluiten we dit proefschrift met een voorstel voor een onderzoeksagenda naar een aantal fenomenen die volgens ons wetenschappelijk nog onvoldoende uitgekristalliseerd zijn en relevant zijn voor een beter begrip van de dynamiek van systeemkritische posities.

6.7.1 Complotconstructies als gecodeerde sociale kritieken

In dit onderzoek hebben we drie complotconstructies kwalitatief geanalyseerd. Het lijkt geëigend om complotconstructies nader te onderzoeken. Om te beginnen zijn er meer complotconstructies die een aantrekkingskracht uitoefenen als gecodeerde sociale kritieken. Zo circuleren er een groot aantal complotconstructies binnen de moslimgemeenschappen. De aanslag op de redacteurs van *Charlie Hebdo* in januari 2014 in Parijs werd bijvoorbeeld als een *false flag*-operatie weggezet. Het zou relevant zijn om nader te onderzoeken of deze complotconstructies dezelfde sociale en politieke functies vervullen als de door ons onderzochte complotconstructies en welke gecodeerde sociale kritieken zij articuleren. Algemeener geldt dat de bestudering van complotconstructies zinvol is in onderzoek naar politieke legitimiteit omdat ze fundamentele vraagtekens zetten bij het ethos en de legitimiteit van de politieke en maatschappelijke orde en de epistemologische regulering in een samenleving. Een beter overzicht van, en inzicht in oude en nieuwe complotconstructies en de manier waarop ze zich ontwikkelen en verspreiden, kan relevante informatie opleveren over ervaren legitimiteit: waarom, wanneer en hoe ontstaat diepe twijfel over de legitimiteit van de politieke en maatschappelijke orde en de schragende instituties?

Daarnaast lijkt meer onderzoek geïndiceerd naar de onderlinge wisselwerking tussen complotconstructies zoals die zich - digitaal - in de samenleving manifesteren en de ‘certificerende actoren’ die complotconstructies een zekere legitimiteit kunnen verschaffen en daarmee ook een politieke of maatschappelijke doorwerking. In dit

onderzoek bleek dat certificerende actoren een mediërende rol spelen bij het op de maatschappelijke en politieke agenda plaatsen en houden van grieven die in complotconstructies worden gelanceerd waardoor ook een zekere mate van kanalisering plaatsvond en de verbindingen tussen complotgemeenschappen en politieke orde niet geheel verbroken werden. Meer onderzoek naar deze dynamiek kan meer inzicht opleveren in het belang en de precieze rol van certificerende actoren.

Ten slotte is het zinvol verder onderzoek te doen naar de vermenging tussen complotconstructies en politieke en sociale grieven. Complotconstructies ontstaan niet in een maatschappelijk vacuüm en zijn vaker niet dan wel in zuivere vorm te vinden. Complotconstructies kunnen zich dan ook in mindere en meerdere mate, en zwakkere en sterkere mate vermengen met andere protestuitingen. Een beter begrip van deze dynamiek kan bijdragen aan het duiden en analyseren van de rol die complotconstructies spelen in systeemkritische posities.

6.7.2 Eclectisch en post-politiek karakter van systeemkritische posities

Het is relevant om nader te bestuderen of het eclecticische karakter van systeemkritische posities onder invloed van complotconstructies zich breder doet gelden dan in de door ons onderzochte digitale gemeenschappen. In de loop van het onderzoek kwamen voorbeelden naar boven - bijvoorbeeld in relatie tot Occupy en de Indignados - die niet verder uitgewerkt zijn omdat ze buiten de onderzoeksopzet vielen, maar wel indiceerden dat systeemkritische posities als eclecticisch fenomeen aangedreven door complotconstructies breder aanwezig is (zie bijvoorbeeld Anonymous 2012).⁶⁶⁴ Gemeenschappelijke noemer lijkt te zijn dat het hele politieke bestel en de politieke kaste corrupt en verdorven is en dat het daarom niet langer zin heeft om gevestigde of geïnstitutionaliseerde kanalen van participatie of protest te gebruiken of the denken in termen van links en rechts. Daarvoor in de plaats is een diffuse, deels gepersonaliseerde protestidentiteit gekomen die ontvankelijk is voor allerlei complotconstructies en daar op haar beurt ook weer door wordt aangedreven. Het is de politiek-sociologische vraag of deze eclecticische en post-politieke systeemkritische posities nog langer geanalyseerd moeten worden als aberraties van oorspronkelijke ideologieën, of als een zich nieuw vormend ideologisch discours moeten worden opgevat.

⁶⁶⁴ Zie voor een analyse van de Nederlandse Occupybeweging <http://voedlink.nl/node/378>

6.7.3 Rol van sociale media

In Nederland gingen boze burgers politici, bestuurders en elkaar de afgelopen vijftien jaar hoofdzakelijk met virtuele knuppels te lijf. Hoe onsmakelijk, onwenselijk en intimiderend dat vaak ook moge zijn, het kan ook een *blessing in disguise* zijn vanuit het oogpunt van openbare orde en nationale veiligheid. Op abstracter niveau leidt dat tot de vraag of sociale media, in tegenstelling tot de claim dat ze tot meer mobilisatie, activisme en invloed leiden, niet ook het omgekeerde effect kunnen bewerkstelligen. Dat vraagt om meer nuchter onderzoek naar het effect van de sociale media op politiek handelen. Evgeny Morozov muntte in een kritisch commentaar het begrip 'slacktivism': 'Feel-good online activism that has zero political or social impact.'⁶⁶⁵ Morozov stelt enigszins cynisch dat 'slacktivism' de deelnemers de illusie geeft een zinvolle invloed op de wereld te hebben zonder iets meer te hoeven doen dan lid te worden van een Facebook groep. 'Slacktivism' is de ideale vorm van activisme voor een luie generatie, aldus Morozov. Waarom het risico lopen van confrontaties met de politie, arrestaties of andere consequenties als je in de virtuele wereld risicoloos je stem kan laten horen - zelfs zeer luid, militant en heldhaftig? En, gezien de fixatie van de reguliere media voor alles wat digitaal is, weet je je haast vanzelfsprekend verzekerd van aandacht, aldus Morozov. Tenminste zolang het doel niet al te controversieel is. Dat die media-aandacht vervolgens weinig effectief blijkt te zijn, is van secundair belang. En, vraagt Morozov, weegt de mogelijke winst van deze vluchtige media-aandacht op tegen het organisatorische verlies dat meer traditionele activistische bewegingen leiden omdat sympathisanten de comfortabele en veilige klik op de muis verkiezen boven het minder vrijblijvende handwerk op straat?

Digitale woede of betrokkenheid is niet op voorhand een voorloper van verzet op straat of voorbode van aanslagen en straatgeweld. Meer onderzoek naar de rol die sociale media spelen in moderne manifestaties van ongenoegen, protest en verzet lijkt daarom geëigend. Volgens Aday (2010: 5) bestaat er op dit moment namelijk slechts één, ontnuchterend antwoord op de vraag of en welke effecten sociale media hebben op betwiste politiek: *no one knows*. Aday heeft een onderzoeksmodel voorgesteld om het effect van sociale media op politiek handelen preciezer te kunnen onderzoeken, dat uit vijf niveaus bestaat: individuele transformatie, intergroeprelaties, collectieve actie, het beleid van regiers en externe aandacht. Het lijkt zinvol om aan deze analytische niveaus twee nieuwe niveaus toe te voegen. Ten eerste de aard van de betwiste politiek en de daarin geconstrueerde grieven. Representeren

665 Evgeny Morozov, 'The Brave New World of Slacktivism, *foreignpolicy.com*, May 19th 2007

ze breder gedeelde maatschappelijke tegenstellingen en kunnen ze zich vermengen met bestaande organisaties en politieke programma's? Ten tweede de tijdsdimensie. Het lijkt erop dat sociale media vooral in staat zijn in relatief korte tijd veel aandacht te genereren en daarmee ook een mobiliserend effect te hebben. Maar op de langere termijn speelt vrijblijvendheid en vluchtigheid de digitale protestvormen waarschijnlijk parten.

6.7.4 Systeemdesertie als post-politieke verzetsnotie

In de door ons onderzochte digitale complotgemeenschappen kwamen we de sterke tendens tegen van interne migratie: niet de confrontatie met het systeem aangaan, maar jezelf zo veel mogelijk uit het systeem terugtrekken. Ook hier zijn we gaandeweg het onderzoek meer voorbeelden van tegengekomen als bijvangst, die suggereren dat ook hier een bredere benadering en meer onderzoek wenselijk is. In de wetenschap is ook een discussie gaande over de vraag hoe de nieuwe protestbewegingen te duiden en of 'desertie' een nieuwe verzetsnotie is en hoe dit te duiden en te kwalificeren (zie bijvoorbeeld Negri en Hardt 2000; Castells 2012: 144-145; Van Oenen 2002).

Als het klopt dat systeemdesertie geen incidentele en marginale oprisping is, is de vraag interessant in hoeverre de letterlijke terugtrekking uit het systeem ook een bedreiging is voor het democratische gehalte van de samenleving of de nationale veiligheid. De wetenschappelijke literatuur geeft daar weinig houvast in. Muller e.a. (1982: 241) stelden dat indien anti-politiek sentiment niet leidt tot observeerbare, actieve politieke gedragingen, de relevantie ervan voor zowel de wetenschap als de maatschappij niet bijzonder groot is. Gest (2010: 13) stelde echter dat terugtrekking uit het politieke systeem het stelsel minder representatief maakt en een sociale kloof produceert tussen burgers die wel en niet aan het systeem meedoen. Bovendien meent Gest dat het op principiële grond ongewenst is dat in een democratische samenleving grotere groepen burgers menen dat de democratische samenleving en zichzelf niet langer convergerende belangen hebben (2010: 16). In Nederland heeft de Raad voor Openbaar Bestuur de zorg uitgesproken dat als instituties geen vertrouwen meer opwekken en genegeerd worden, zij uiteindelijk zoveel gezag verliezen dat zij hun functie niet meer kunnen uitoefenen (2010: 36). De - toenmalige - vicevoorzitter van de Raad van State, Tjeenk Willink, verwoordde het op een vergelijkbare wijze: 'Een democratie die zijn burgers verliest, houdt op te bestaan. Dat is mijn grootste angst.'⁶⁶⁶

⁶⁶⁶ NRC, 'De revolutie prediken voor ze uitbarst', 16 april 2011

Gest (2010) schetste in zijn bezorgdheid over systeemdesertie het gevaar van 'apar-tism': groepen burgers die zich losmaken van de samenleving en hun eigen enclaves stichten - hetzelfde risico waar de AIVD op doelde met de term 'anti-integratief radicalisme'. De 'neo-tribalisering' van de moderne samenleving komt vaker voorbij in sociologische analyses (Maffesoli 1996). Individuen zoeken naar nieuwe identiteiten, gemeenschappen en verbondenheid buiten het kader van de democratische natie-staat - dat kunnen life style-gemeenschappen zijn, hobby's, new age bewegingen, religieuze bewegingen, verzetsbewegingen, digitale gemeenschappen of fysieke vrij-plaatsen. Identiteiten en loyaliteiten kunnen lokaal zijn, regionaal, internationaal, fy-siek of digitaal vormgegeven worden, en meer of minder vluchtig zijn, meer of minder dwingend. In de periode dat Maffesoli zijn analyse schreef, overheerste het positieve, postmoderne gevoel dat het vrijblijvend spelen met identiteiten en het overstijgen van grenzen per definitie de vrolijke bevrijding uit knellende banden betekende - de ironische knipoog overheerste. Momenteel lijkt het zoeken naar nieuwe stamloyali-teiten en identiteiten in ieder geval deels ook een grimmiger karakter te hebben. Zo'n beetje alles waarvan sinds de jaren negentig afscheid was genomen in de beleving van de maatschappelijke elites - economische crises, ideologie, bevlogenheid, soli-dariteit, identiteitspolitiek, religie, soevereiniteit, nationalisme, expansiedrift, etnische zuivering, loyaliteit - heeft zich inmiddels weer op het toneel gemeld. En hoe. De ironische knipoog heeft plaatsgemaakt voor een verbeten grimas.

Ook desertie uit het systeem lijkt daarom om nader onderzoek te vragen en kan als vraagstuk van politieke legitimiteit opgevat worden. Conceptueel en theoretisch lig-gen er onbeantwoorde vragen: hoeveel maatschappelijke en politieke participatie vraagt een politieke orde? Of gaat het niet om participatie, maar om loyaliteit? Kan een politieke orde imploderen? Is interne migratie uit het systeem pas een probleem als het zich niet alleen mentaal of spiritueel vertaalt, maar ook praktische consequen-ties krijgt? En welke praktische consequenties zouden een negatief effect kunnen hebben? Vallen staatsverlaters te categoriseren? Empirisch doemen daarvan afge-leide vragen op: valt desertie uit het systeem te kwantificeren? Hoe manifesteert het zich in de praktijk?

Met deze - multidisciplinaire - onderzoeksagenda beëindigen we dit proefschrift. Het moge duidelijk zijn dat we pleiten voor een serieuze benadering van complotcon-structies en de systeemkritische posities die ze voortbrengen. De schouders ophalen - er is niks mis met het democratische systeem - of complotdenkers wegzetten als zonderlingen is uiteraard de makkelijkste reactie, maar niet de meest verstandige.

Complotdenkers en complotconstructies kunnen beschouwd worden als kanaries in de kolenmijn: ze duiden op fundamentele problemen met de geloofwaardigheid en legitimiteit van post-politieke constellaties.